

HEILIG VERSUS GOD

Reflecties bij Lieke WIJNIA, *In pursuit of the sacred:
the museum as laboratory in the contemporary quest for God*
winnaar van de Gouden Penning van het *Teylers Godgeleerd Genootschap*
uitgereikt op 16 maart 2017

Marc De Kesel

“Kom hier niet dichterbij. Doe uw schoenen van uw voeten, want de plaats waarop u staat, is heilige grond.”¹ Het citaat is bekend, Exodus 3, 4, hier in de Herziene Statenvertaling. In de buurt van de Horeb merkt Mozes, dan nog schaapherder in dienst van zijn schoonvader, een braamstruik op die in brand staat en toch niet lijkt op te branden. Plots klinkt vanuit de struik een stem, noemt hem bij zijn naam en slingert hem de geciteerde imperatief toe.

Met een korte reflectie die deze oeroude imperatief als uitgangspunt neemt, wil ik de laureate van vandaag de eer betuigen die haar toekomt. Ze heeft een mooi essayistisch vierluik geschreven en daarmee de appreciatie van het *Teylers Godgeleerd Genootschap* meer dan verdient. In dat vierluik reflecteert ze op erudiete wijze op de relatie tussen religie en moderne kunst. Religie, zo geeft ze aan, is niet zozeer in crisis, zoals zo vaak wordt beweerd, als wel in transformatie. Reden waarom onze tijd, eerder dan seculier, beter postseculier kan heten. Aarzelend en tastend is religie vandaag drukdoende nieuwe vormen uit te denken, nieuwe plaatsen op te sporen.

Op vraag van het *Teylers Godgeleerd Genootschap* zoomt de laureate in het bijzonder in op de vraag naar de relatie tussen museum en religie. Heeft kunst niet iets sacraals en zijn musea daarom niet op hun manier bewaarplaatsen van het sacrale of, wellicht beter want actiever, plaatsen waar via kunstwerken, het sacrale actief beleefd en zelf liturgisch gepraktiseerd kan worden? “Museumvieringen”, liturgische praktijken die kunstwerken tot voorwerp van – als ik het zo noemen mag – ‘devotie’ nemen en zich in museumzalen voltrekken: het Museum Boijmans van Beuningen – toch niet het

¹ Of, in de Statenvertaling: “Nader hier niet toe; trek uw schoenen uit van uw voeten; want de plaats, waarop gij staat, is heilig land.”. Of, in de Willibrodvertaling: “Kom niet dichterbij en doe uw sandalen uit,

minste onder de Nederlandse musea – heeft er al meer dan een decennium ervaring mee.² De prijsvraag van het genootschap luidde of musea vandaan de dag als laboratoria kunnen worden beschouwd voor de zoektocht naar God. Het essayistisch vierluik van de laureate neemt de tijd om die vraag vanuit diverse aspecten te benaderen en uit haar analyses klinkt op die vraag een duidelijk ja.

Sta me evenwel toe de vraag hier nog eens ter harte te nemen. Zijn musea laboratoria voor onze zoektocht naar God? Er is veel dat daarvoor spreekt. Want wat doet het kunstwerk anders dan ons, binnen de overvloed aan beelden die wij dagdagelijks consumeren, confronteren met wat weliswaar ook een beeld is, maar dan een beeld dat zich aan die consumptieve beeldenvloed wil onttrekken. Zo'n kunstbeeld wil ons in contact brengen met iets dat de gangbare wildgroei aan leugens transcendeert. Het wil ons iets waarachtigs doen aanvoelen, iets transcendent dat we met waarheid associëren. Niet dat we daarmee de hand kunnen leggen op die waarheid, verre van. Daarvoor blijft ze te transcendent, maar ze plaatst de beelden waarin onze beeldcultuur ons doet verzuipen wel in een perspectief. Ze 'relatieveert' die want 'relateert' die aan iets waaraan al die leugenachtige beelden ontsnappen.

Er is méér dan de beelden die we dag in dag uit tot ons nemen, en er zijn ook beelden die ons tot een aanvoelen van dat 'méér' aanzetten. Er zijn met andere woorden *heilige* beelden, beelden die het heilige oproepen of, sterker nog, beelden waaruit het heilige ons rechtstreeks toeroept. Horen we die beelden dan niet zeggen: "Kom hier niet dichterbij. Doe uw schoenen van uw voeten, want de plaats waarop u staat, is heilige grond"?

Beelden kunnen heilig zijn in de zin dat ze onze beeldhonger een halt toe roepen, ons dwingen onze schoenen uit te doen en ze te aanschouwen zonder dat ze zich laten uitputten – beelden waarvoor wij branden omdat zij zelf brandend zijn, zij het dan wel in een brand waarin niets wordt verbrand, niets wordt geconsumeerd: brandende beelden die blijven verwijzen naar iets wat hen transcendeert, naar iets heiligs, iets sacraals, iets goddelijks. Voor die beelden 'doen we onze schoenen uit' en verklaren henzelf alsook de plaats waar ze verschijnen 'heilig'. In die zin kunnen musea heilige

² Bert Kuipers, *12 jaar museumvieringen in Museum Boijmans van Beuningen*, den Haag: Prof. dr. G. van der Leeuw stichting, 2010.

plaatsen zijn, plaatsen die ook in onze laatmoderne, post-seculiere tijden dienst kunnen doen als laboratoria in onze queeste naar God.

Naar "God"?

Zou God het zelf goedvinden als we Hem in een kunstwerk zouden menen te kunnen ontwaren? Staan we toch eens stil bij die vraag.

Zou bijvoorbeeld de *christelijke* God dat goedvinden? Als je naar de traditie kijkt die zich op Hem beroept, dan ligt een positief antwoord voor de hand. De apotheose aan christelijke kunst die de Renaissance deed ontvlammen is verantwoordelijk geweest voor een explosie aan beeldcultuur, en de oneindig veel harder om zich heenslaande beeldcultuur waar we vandaag door worden overspoeld, kun je daar rustig het rechtstreekse gevolg van noemen. En toch staat in het basisboek van datzelfde christendom tot tweemaal toe uitdrukkelijk dat God het niet zo op beelden heeft begrepen. Exacter: er staat zwart op wit dat Hij die afkeurt. Hij heeft het dan niet enkel over beelden die Hem voorstellen, maar evengoed over beelden van mensen, van dieren, en van om het even welke levende wezens. Die restrictie, hoewel onvindbaar in hun heilige Koran, wordt door die andere soort monotheïsten die de moslims zijn, wél nageleefd. En in tijden dat het christelijke monotheïsme in de loop van zijn geschiedenis inzette op strikte observantie, ging het die restrictie ook ernstig nemen. Denk maar aan vernietigingsgolf die het *boomende* christendom van de vierde eeuw kenmerkte, aan de iconoclastmestrijd in het Byzantium van de achtste en negende eeuw, aan de 'schrale' schoonheid van de cisterciënzer architectuur in de middeleeuwen, of aan de beeldenstorm die in 1566 vanuit het Frans-Vlaamse Steenvoorde door de toenmalige Nederlanden heen trok en later de beeldcultuur van Republiek, zeker in de heilige ruimtes van haar kerkgebouwen, grondig heeft getekend.

Vandaag de dag beeldende kunst inroepen als uitweg uit een verschraling van de religiositeit of als potentieel voor hernieuwde religie-beleving stoot onvermijdelijk op het problematisch beeldverbod dat de joods-christelijke God heeft uitgevaardigd.

Hoe paradoxaal en afgrondelijk dit problematisch verbod is, valt niet zomaar in een handomdraai uit te leggen. "Kom hier niet dichterbij. Doe uw schoenen van uw voeten, want de plaats waarop u staat, is heilige grond." Wat betekent bijvoorbeeld de heiligheid waarop Jahwe God zich beroept? Het minste wat je in het licht van alles waar Jahwe God in de Bijbel voor staat kan zeggen is dat die heiligheid de dood van elke

andere heiligheid betekent. God staat in de Bijbel immers vooral voor de ontheiliging van alle heilige plaatsen waar dan ook. Dit is juist de manier waarop Hij zich presenteert: als een “jaloerse” God, als een God die zich met geen enkele ander god laat vergelijken, die naast zich zelfs geen andere goden duldt en ze onbestaand verklaart. Het zijn even zovele implicaties van het feit dat hij zichzelf als de Ware en daarom Enige God profileert. Die God duldt simpelweg geen beeld.

En natuurlijk zijn in diezelfde Bijbel genoeg passages aan te wijzen waar beelden en afbeeldingen wél getolereerd en zelfs gepromoot worden, en plaatsen ondubbelzinnig heilig worden genoemd. Denk maar aan de tempel, inclusief de cherubs. Maar talrijker zijn de passages waar op uitdrukkelijk bevel van Jahwe plaatsten ontheiligd, altaren vernietigd en goden gebroken worden. En dit omdat alleen Jahwe heilig is, en er dus strikt genomen maar één heilige plaats is: de tempel, die Jahwe overigens niet spontaan heeft gewild, maar veeleer een toegift lijkt aan de niet te temmen heiligheidshonger van Zijn volk. En eenmaal die tempel er staat en heilige rituelen er een feit zijn, schaart Jahwe zich graag aan de kant van de profeten die het heilige gedoe met offers en rituelen sterk relativeren en te pas en te onpas verklaren dat het God niet daarom te doen is, maar om het recht dat aan de rechteloze geschiedt, om de rechtvaardigheid die de weduwe en de wees ten goede komt.

De monotheïstische God houdt blijkbaar niet van beelden en van kunst. Wat bezielt ons dan dat wij kunst zo graag met religie, met spiritualiteit, met God associëren? De gangbare uitleg is bekend: omdat kunst naar iets méér, iets *jenseits*, iets voorbij de banaliteit van alledag verwijst. Naar het mysterie dat ons ontsnapt. Zo’n verwijzing komt ons in onze rationele, nuchtere tijden goed van pas. Ze biedt een tegenwicht tegen de drukkende dominantie van het hier en nu, tegen het dictaat van het concrete, tegen de dictatuur van het logisch, empirisch reductionisme.

Wanneer we die verzuchting met God verbinden, vergeten we te vaak dat de monotheïstische God zich daar in principe tegen verzet. God verzet zich tegen het idee dat een beeld het beeld van een ‘andere kant’ kan zijn, het beeld van wat zich *jenseits* het levende bevindt, van het domein waar leven en dood niet gescheiden zijn, waar de doden hun schimmige bestaan leiden en de onsterfelijken, angstaanjagend onbekommerd, hun grillige gang gaan. Want daar stonden godenbeelden van weleer voor. Zij stelden het rijk aan gene zijde van het sterfelijke op een of andere manier present binnen in het domein van het sterfelijke. Zij stelden het rijk van de geesten

aanwezig en gaven zodoende een plaats aan het 'geestelijke': daarin bestond hun heiligheid.

Als de moderne kunst zich door het spirituele bezwangerd weet, als de Kandinskys van onze tijd hun kunst "*geistig*" noemen, dan leunen zij veeleer aan bij een heiligheid waartegen het monotheïsme zich principieel verzet. Het monotheïsme ziet het juist als zijn *core business* om dit soort 'geest' onbestaand te verklaren. Het monotheïstisch heilige houdt zich in zeker zin voor het 'heilige der heilige', en die superlatief van heiligheid betekent hier de facto vooral een ontleding van het heilige. Toen Pompeius – en maak u geen illusies, hij gold voor zijn tijdgenoten geheel terecht als een vrome Romein, als een toonbeeld van *pietas* – toen Pompeius dus bij de verovering van Jerusalem de tempel binnenging en, tot grote ergernis van de joodse overheid, het Heilige der Heiligen betrad, moet hij tegelijk confuus en gerustgesteld weer naar buiten zijn gekomen omdat er helemaal geen god in stond, omdat dat 'allerheiligste' vooral leeg was.

De Rothko's in de non-confessionele kapel in Houston bijvoorbeeld confronteren ons met beelden die niets voorstellen. Zoiets kan natuurlijk niet, want beelden stellen sowieso voor. Maar van die Rothko's kun je wel zeggen dat ze het onvoorstelbare voorstellen. En dan kom je al heel dicht in de buurt van het monotheïsme waar de enige voorstelling van God die strikt genomen duldbaar is, die is van de Onvoorstelbare. Reden waarom een christelijke – en, ruimer, monotheïstische – blik zich aan die kunstwerken kan laven. Zij het niet zonder gevaar. Want hoe meer ik in het onvoorstelbare *de* Onvoorstelbare ga zien, en hoe meer ik mij vervolgens aan de Onvoorstelbare ga laven, hoe meer ik vat preten deer te hebben op wat of wie zich per definitie aan elke greep onttrekt, hoe meer ik mij dus daarom van dat beeld af moet wenden, het als een afgod moet beschouwen en de non-confessionele kapel als een hol vol idolatrie uit moet hollen.

Ik zeg niet dat moderne kunst niets met christelijke of, ruimer, monotheïstische heiligheid te maken heeft. Ik zeg wel dat, als dat zo is, de moderne kunst het inherent problematisch karakter van de monotheïstische heiligheid herhaalt. Ik heb in een ander verband uitgelegd dat moderne beeldende kunst, die ik laat aanvangen bij Courbet, zich laat definiëren door een eis tot realisme. Zoals Courbet het stelt: kunst is realistisch of is niet. Niet dat de kunst na Courbet realistisch zal zijn, maar ze blijft zich wel door die imperatief laten gezeggen, faalt er steeds weer in die waar te maken, en creëert de facto

een traditie van dit falen. En daarin ligt juist het enig realisme waartoe ze in staat is: een affirmatie van haar onvermogen realistisch te zijn. Binnen een beeldcultuur die ons overstelpt met beelden die alle pretenderen de werkelijkheid zelf weer te geven, toont de kunst beelden die, juist waar ze die eis dodelijk ernstig nemen, falen.

Ligt daarin de heiligheid van de moderne kunst - een monotheïstische heiligheid wel te verstaan, een averechtse heiligheid die ons behoedt ons in heiligheid genesteld te weten en ons kolonisators te wanen van het transcendente? Dan toont de moderne kunst beelden die ons ervoor behoeden te denken dat die de realiteit weergeven, beelden die ons *precies daardoor* de reële conditie van onze relatie tot de werkelijkheid doen aanvoelen.

Beelden die ons vragen onze schoenen uit te doen. Omdat wat ze tonen heilig is, maar dan in de zin dat ze ons elk idee van heiligheid die ze in ons opwekken ontmantelen, van hun schoeisel ontdoen, en ons daarom aanmanen ongeschoeid 'down to earth' te blijven.

Of zou de monotheïstische heiligheid ook nog ergens anders kunnen liggen, ergens zó voor de hand liggend dat we het niet opmerken, ook niet als we er ons juist in musea aan vergapen. Want wat betekent het als musea religieuze kunst aan de muur hebben hangen of op hun sokkels etaleren? Wat zien we als we bijvoorbeeld in het Prado voor de gekruisigde Christus van Velázquez staan. Zien we Christus, diegene in wie christenen de Verrezene erkennen? Mogelijk. Maar doet het *mus eum* ons die Christus zien? Het museum toont schoonheid, een subliem geschilderd canvas dat een stervende jonge man voorstelt die tegelijk de adel van een antieke Apollo verraadt. Het museum appelleert met andere woorden aan ons *esthetisch* gevoel.

En sinds het in voege komen van wat tot op vandaag 'esthetica' heet - of zo je wil, sinds Edmund Burke en Emmanuel Kant - impliceert esthetiek dat we niet zomaar opnemen wat we zien, aannemend dat het toont wat het voorstelt, maar dat we even wachten dit aan te nemen en stilstaan bij wat het kijken naar het schilderij met ons doet. Het esthetisch oordeel is wat Kant noemt een 'reflexief oordeel': het oordeel waartoe datgene wat ik zie mij aanzet, zegt niets over wat ik zie, maar alleen iets over het 'ken-apparaat' dat kijkt, over hoe dat 'ken-apparaat' die ervaring ondergaat. Een reflexief oordeel zegt dus alleen iets over mijzelf, over mijn ervaring, over de subtiele maar preciaire redelijkheid van mijn gevoel. Het esthetisch oordeel doet met andere woorden

afstand van de pretentie iets beslissends te kunnen zeggen over wat we zien; het zegt alleen iets over hoe het geziene ons raakt, ons aan het denken zet en in zekere zin blijvend aan het denken zet omdat het ons oordeel blijvend opschort. Er zit stellig een waarheid in onze schoonheidservaring, maar de waarheid vereist hier dat het oordeel over haar tot in het oneindige wordt opgeschort.

Ligt in zo'n *esthetisch* oordeel niet ook een adequate manier verscholen om aan het monotheïstische beeldverbod gehoor te geven. Dan zou het niet zozeer zaak zijn om in naam van de waarheid beelden hun bestaansrecht te ontzeggen, als wel om de waarheid *op een andere manier* haar kritische functie ten aanzien van beelden te laten spelen. Geen beeld *is* wat het ons voorstelt, en toch ligt de waarheid niet in het vernietigen van die beelden, maar in het opschorten van het oordeel waartoe die beelden verleiden. De waarheid is niet wat verschijnt wanneer beelden zijn vernietigd; waarheid is al aan het werk in de beelden die ons verleiden, bewegen, raken, maar je kan haar slechts op het spoor komen door in die verleiding zelf, in dit bewogen worden zelf, in dit geraakt worden zelf te verwijlen.

De openbaring van de waarheid die zich in die beelden manifesteert, ligt dus niet in het onvoorstelbare dat zich achter hun voorstelling schuilhoudt. Die waarheid laat zich enkel *esthetisch* appreciëren. Zij laat zich alleen in een reflexief oordeel appreciëren, in een oordeel dat de waarheidsclaim waartoe we door die beelden worden verleid, opschort en blijft opschorten.

Het esthetische roept ons oordeel een halt toe, maar verbiedt of vernietigt het niet. Het museum verleidt ons met schoonheid, maar dan om de waarheid die deze schoonheid als een belofte in zich draagt, een belofte te laten blijven. Om die waarheid met andere woorden ver van ons te houden.

“Kom hier niet dichterbij. Doe uw schoenen van uw voeten, want de plaats waarin u zich bevindt is esthetische grond.” Is dit niet de stem die uit de stilte van elk museum klinkt? Zegt een museum niet aan al we er binnengaat: ‘de waarheid die u hier ziet, zal zich aan u openbaren, zal u raken, maar u zult niet in staat zijn de hand op die waarheid te leggen, laat staan in naam van die waarheid de straat op te gaan en die aan andere mensen op te leggen’.

Het religieuze erfgoed koesteren als een vorm om het waarheidsoordeel op te schorten. De monotheïstische waarheid koesteren door onze claim op de waarheid telkens opnieuw uit te stellen. In tijden van fundamentalisme kan dit idee de

monotheïstische tradities minstens op ideeën brengen en tegenwicht bieden tegen de waarheidsfuik waarin veel van haar uitingen gevangen lijken te raken.

Ach, wat schaam ik mij toch. Wat heb ik me toch op het gladde pad van mijn redenering laten gaan. Sta me toe mij bij de laureate te verontschuldigen. Ik kan me voorstellen dat zij in mijn uitweiding veel van wat ze in haar vierkoppig werk heeft geschreven herkent, maar ook dat zij het met veel wat ik hier vertelde oneens is. Voor dat laatste vraag ik extra verschoning, ik wilde de lof die haar terecht toekomt niet bederven. Kijk dan, ik doe mijn schoenen uit en buig diep voor de brand van haar essays die ook bij mij het branden niet heeft doen ophouden.

*